

Από τη συνταγματική απορρύθμιση στον νεοφεουδαρχικό συνταγματισμό

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος

Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Εισαγωγή

I. Η αποδιοργάνωση των νεωτερικών προτύπων

II. Η αναβίωση προνεωτερικών προτύπων

Συμπεράσματα

Εισαγωγή

Ο νεωτερικός συνταγματισμός στην Ευρώπη μοιάζει να κλονίζεται από τη μετανεωτερική απορρύθμισή του και την αναβάθμιση προνεωτερικών προτύπων.

Ούτε στην εθνική έννομη τάξη ούτε στις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις υπάρχουν θεμελιώδεις κανόνες ικανοί να πλαισιώσουν την άρση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων με την εγγύηση ενός συστηματικού και αποτελεσματικού ελέγχου θεμελιακότητας. Το εθνικό Σύνταγμα, αντί να επιτελεί την αποστολή του, που συνίσταται στην επίλυση κάθε θεμελιώδους κοινωνικής σύγκρουσης, σε συνθήκες ασφάλειας δικαίου και προς τον σκοπό της συναίρεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, έχει καταστεί ένα εύκαμπτο κείμενο, έτοιμο να προσαρμοστεί, ανά πάσα στιγμή, σε κάθε κυρίαρχο ή συγκυριακό εξωτερικό παράγοντα, νομικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό ή ηθικό. Απέναντί του ούτε το ευρωπαϊκό δίκαιο διασφαλίζει μια αξιόπιστη συνταγματική δομή. Τα δύο θεμελιώδη εργαλεία, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και οι Συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι, και αυτά, πολύ εύκαμπτα για να αντιμετωπίσουν, αφενός, τις

υπερβολές του ατομικισμού και, αφετέρου, τις ασύμμετρες αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κρατών απέναντι στις υπερβολές αυτές. Το δε μοντέλο του συνταγματικού πλουραλισμού που επικρατεί, αντί να αποτελεί μηχανισμό διόρθωσης της *συνταγματικής απορρύθμισης*, λειτουργεί, στην πράξη, ως πρόδρομο σύνδρομό της, διότι αναπαράγει την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου και την ατελή συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού δικαίου¹.

Ο σύγχρονος συνταγματισμός εμφανίζεται «χωρίς κέντρο και κυρίαρχο», «απεντοπισμένος και αποτυποποιημένος»². Θυμίζει το πληθυντικό νομικό σύμπαν του Μεσαίωνα που δεν βοηθούσε τα υποκείμενα να αντικειμενικοποιήσουν με ασφάλεια την πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό, αναβιώνουν πρότυπα της μεσαιωνικής φεουδαρχίας, τα οποία δεν είχε υπερβεί πλήρως ο νεωτερικός συνταγματισμός και τα οποία αναζωπυρώθηκαν λόγω κυρίως των νεοφιλελεύθερων πολιτικών απελευθέρωσης των αγορών και του διεθνούς εμπορίου, του εξευρωπαϊσμού του εθνικού δικαίου, της εξέλιξης της τεχνολογίας και των αλληπάλληλων κρίσεων των τελευταίων ετών. Μεταξύ αυτών των προτύπων ξεχωρίζουν το δόγμα της διαμοιρασμένης κυριαρχίας, η αποδιοργάνωση των δημόσιων εξουσιών, ο πολλαπλασιασμός των συγκρούσεων μεταξύ των πολυεπίπεδων κέντρων εξουσίας, η διαρκής αναζήτηση συγκυριακών πολιτικών συμβιβασμών, το πέρασμα από ένα σύστημα κυβέρνησης με βάση τον νόμο σε ένα σύστημα διακυβέρνησης με βάση συμβατικούς δεσμούς πίστης και εξάρτησης, η διεύρυνση της εργαλειοποίησης του δικαίου, η κλιμακούμενη ιδιωτικοποίηση των δημόσιων εξουσιών που φτάνει στη διεκδίκηση της ίδιας της συντακτικής εξουσίας από υπερενισχυμένα ιδιωτικά κέντρα εξουσίας, η υβριδοποίηση δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου, η ρευστοποίηση του δικαίου και η ενδυνάμωση ενός τεχνοκρατικού «κλήρου» που, με τη βοήθεια των μέσων ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, διεκδικεί τον τίτλο του αυθεντικού ερμηνευτή του δικαίου³.

Ο Α. Μάνεσης υπήρξε ένας από τους κυριότερους εκφραστές, στη Χώρα μας, της προσπάθειας εμπέδωσης του νεωτερικού συνταγματισμού. Στο έργο του, αναλύονται με ενάργεια, μεταξύ άλλων, η χειραφέτηση της επιτελεστικότητας του θετικού δικαίου από το προνεωτερικό θείο-φυσικό

¹ Βλ. C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes-Salonique, 2019.

² Βλ. A. Schiavone, «Les juristes et l'histoire. Pour une nouvelle archéologie du droit», *Clio@Thémis*, αρ. 14, 2018 [https://cliothemis.com/IMG/pdf/2_Aldo_Schiavone.pdf], αρ. 5 και 10.

³ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022.

δίκαιο⁴, το δόγμα της ακαταγώνιστης ενιαίας κρατικής κυριαρχίας στην οποία στηρίζεται η ουσιαστική ταύτιση κράτους και δικαίου⁵, η δικαιοκρατική μετατροπή της δημόσιας εξουσίας σε αποπροσωποποιημένη και νομικώς τυποποιημένη αρμοδιότητα⁶, η αξιακή διασύνδεσή της με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία⁷, καθώς επίσης η παράλληλη και συμπληρωματική προστασία των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων ως βάση της σύνθεσης της πολιτικής με την κοινωνική δημοκρατία, την οποία ο Α. Μάνεσης θεωρούσε ως μια «*αισιόδοξη και ευοίωνη ιστορική προοπτική*» σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο⁸. Φεύγοντας ένα περίπου χρόνο πριν από τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στη Νέα Υόρκη, ο Α. Μάνεσης δεν μπορούσε να προβλέψει το μέγεθος της ψηφιακής επανάστασης, ούτε τη διαρκή κατάσταση ανάγκης και τις κρίσιμες ανατροπές που γνώρισαν ο ευρωπαϊκός και ο παγκόσμιος συνταγματισμός την επόμενη εικοσαετία. Ωστόσο, είχε διαγνώσει τα κύρια συμπτώματα της μετάλλαξής τους «*στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*»⁹. Βεβαίως, έχοντας βιώσει μόνο την ειρηνική φάση του συνταγματικού πλουραλισμού, ήλπιζε ότι τα κεκτημένα του νεωτερικού συνταγματισμού θα επιβιώσουν στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού και της παγκοσμιοποίησης, ιδίως χάρη στην πεποίθηση που είχε για την ανθεκτικότητα του συντονιστικού ρόλου του εθνικού Σύνταγματος¹⁰. Πλην όμως, δεν εθελουφλούσε μπροστά στους κρίσιμους κινδύνους που έκρυβε για την κρατική κυριαρχία και το εθνικό Σύνταγμα η σταδιακή επικράτηση ενός νεοφιλελεύθερου αντικρατισμού που προωθεί την επιβολή ιδιωτικών κέντρων εξουσίας¹¹.

Σκοπός της σημερινής εισήγησής μου είναι να δείξει ότι, απέναντι στη σύγχρονη μετάβαση από τη συνταγματική απορρύθμιση στον νεοφεουδαρχικό συνταγματισμό, το έργο του Α. Μάνεση δεν αρμόζει να

⁴ Βλ., μεταξύ άλλων, Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 39 επ..

⁵ *Idem*, σ. 27 επ..

⁶ *Idem*, σ. 101 επ..

⁷ Βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, I*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 543 επ., ιδίως σ. 548 επ..

⁸ Βλ. Α. Μάνεση, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000), II*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 571 επ., ιδίως σ. 588.

⁹ Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000), II*, ό. π., σ. 113 επ..

¹⁰ *Idem*, σ. 140.

¹¹ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος στον τόμο: Θ. Παπαχρήστου (επιμ.), Νεοφιλελευθερισμός – Δίκαιο. Μια κριτική προσέγγιση», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000), II*, ό. π., σ. 179 επ..

αντιμετωπίζεται ως βάση οικοδόμησης ενός νοσταλγικού συνταγματισμού, ο οποίος προσπαθεί μάταια να αντιμετωπίσει τις σύγχρονες προκλήσεις, παραμένει προσκολλημένος στον παρηκμασμένο θεσμικό ορίζοντα της νεωτερικότητας και προσφέρει συχνά άλλοθι σε νεοσυντηρητικές και αντιδραστικές επιλογές. Επιβάλλεται να αναδειχθεί η ιδιαίτερη σπουδαιότητα του έργου του Α. Μάνεση, η οποία έγκειται, προεχόντως, στο κριτικό, αντιστασιακό πνεύμα των αναλύσεών του και στον ριζοσπαστισμό των αξιακών του επιλογών. Πρόκειται για στοιχεία που -όπως άλλοτε, έτσι και στις μέρες μας- είναι απαραίτητα, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το βαθύτερο νόημα της μετάλλαξης των συνταγματικών φαινομένων και να αναζητηθεί, μέσα από έναν νέο Διαφωτισμό, ένας καινούργιος συνταγματισμός, ικανός να υπερασπιστεί, στην ψηφιακή εποχή μας, το όραμα της συναίρεσης πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας.

Θα προσπαθήσω να υποστηρίξω τις παραπάνω θέσεις, εστιάζοντας πολύ συνοπτικά σε ορισμένες πτυχές του έργου του Α. Μάνεση που καταδεικνύουν την απαρχή της αποδιοργάνωσης των προτύπων της νεωτερικότητας (I) και προοικονομούν, κατά κάποιον τρόπο, τη σύγχρονη αναβίωση προνεωτερικών προτύπων (II).

I. Η αποδιοργάνωση των νεωτερικών προτύπων

Στο έργο του Α. Μάνεση αναδεικνύεται ότι η σύγχρονη αλλοίωση των κεκτημένων του νεωτερικού συνταγματισμού εδράζεται τόσο σε εξωγενείς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς και συγκρούσεις όσο και σε ενδογενείς ατέλειες των δομών αυτού του συνταγματισμού, οι οποίες δεν επέτρεψαν στα κεκτημένα του να υλοποιηθούν -ίσως ούτε καν να εμποδωθούν στην κοινή συνείδηση- σε απόλυτο βαθμό.

Εκκινώντας από την αφετηρία ότι το Σύνταγμα αποτελεί τη νομική πλαισίωση του κρατικού φαινομένου, ο Α. Μάνεσης εντόπισε στη διεθνοποίηση της οικονομίας και στη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας τις αιτίες της προϊούσας σχετικοποίησης της κρατικής κυριαρχίας, της εξομοίωσης των διεθνοποιημένων συνταγματικών ρυθμίσεων και, συνακόλουθα, «της διάσπασης και της άμβλυνσης της κανονιστικής ισχύος

του Συντάγματος»¹². Συναφώς, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, επισήμανε τη «διάσπαση ή πάντως σχετικοποίηση και υποβάθμιση της εσωτερικής κυριαρχίας των καθ' έκαστα κρατών»¹³. Διευκρίνισε, όμως, ότι, όσο δεν θα υπάρχει «ευρωπαϊκό Σύνταγμα», δεν θα υπάρχει ούτε «ευρωπαϊκή κυριαρχία»¹⁴. Κοντολογίς, ο Α. Μάνεσης ανέδειξε την εκκρεμότητα που δημιουργεί ο συνδυασμός της κρίσης του εθνικού Συντάγματος με την ατελή συνταγματοποίηση του ευρωπαϊκού δικαίου. Εντούτοις, δεν έφτασε στο σημείο να κάνει λόγο για συνταγματική απορρύθμιση, αφενός, διότι θεωρούσε δεδομένη την υπεροχή του εθνικού Συντάγματος, το οποίο εκλάμβανε ως μόνη πηγή του κοινοτικού δικαίου¹⁵, και, αφετέρου και κυρίως, διότι πίστευε ότι «το ενδεχόμενο αντίθεσης μεταξύ κοινοτικού δικαίου και Συντάγματος δεν φαίνεται πιθανό»¹⁶.

Την ίδια στιγμή, μολονότι, κατά καιρούς, διάφοροι αναθεωρητές του έργου του Α. Μάνεση τις αποκρύβουν ή τις υποτιμούν, στο έργο αυτό υπάρχουν σημαντικές αναλύσεις που αναδεικνύουν τις ενδογενείς ατέλειες, αντιφάσεις και εντάσεις του νεωτερικού συνταγματισμού. Πιο συγκεκριμένα, χωρίς να αρνείται το θεμελιώδη χαρακτήρα της αντιπροσωπευτικής αρχής, ο Α. Μάνεσης κατέδειξε τα όρια και την κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας¹⁷, όχι μόνον επισημαίνοντας την πελατειακή λειτουργία και το δημοκρατικό έλλειμα της οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων με τα οποία διαμεσολαβείται η λαϊκή κυριαρχία¹⁸, αλλά αναδεικνύοντας επίσης την εγγενή αντίθεση της «ελεύθερης εντολής» στη δημοκρατική αρχή¹⁹, καθώς επίσης την προϊούσα «δυσπιστία προς τον Λαό» και την «υπερεμπιστοσύνη» στην εκτελεστική εξουσία²⁰. Άλλωστε, ο Α. Μάνεσης δεν παραγνώρισε ποτέ την ανάγκη προαγωγής της άμεσης «δημοκρατίας της βάσης»²¹. Επιπλέον, ουδέποτε υποτίμησε την οργανωτική-πλειοψηφική διάσταση της δημοκρατικής αρχής, με την τήρηση της οποίας συνέδεε, μεταξύ άλλων, την πλήρη αυτοδιοίκηση των

¹² Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό. π., σ. 117-121.

¹³ *Idem*, σ. 126-127.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, σ. 127-129.

¹⁶ *Idem*, σ. 129.

¹⁷ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος...», ό. π., σ. 180-181.

¹⁸ Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό. π., σ. 137-138.

¹⁹ Βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, τόμος II*, Εκδόσεις Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 1965, σ. 193.

²⁰ Βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», ό. π., σ. 566 επ..

²¹ *Idem*, σ. 94. Βλ. και, του ίδιου, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό.π., σ. 138-139, του ίδιου, «Πρόλογος...» ό. π., σ. 186.

πανεπιστημίων²². Περαιτέρω, τονίζοντας ότι «οι ασκούντες την κρατική εξουσία οφείλουν, εν όψει των συναφών συνταγματικών διατάξεων, να μεριμνούν ώστε να υπάρχουν διαθέσιμοι ... πόροι»²³, έκανε φανερό ότι ο επιμερισμός των διαθέσιμων πόρων είναι που επικαθορίζεται από τη συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και όχι το αντίστροφο²⁴.

II. Η αναβίωση προνεωτερικών προτύπων

Πτυχές του έργου του Α. Μάνεση προϊδεάζουν για την ανάπτυξη, στις μέρες μας, του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού, εντοπίζοντας, καταρχάς, συνιστώσες της αναβίωσης του δόγματος της διαμοιρασμένης κυριαρχίας. Ειδικότερα, ο Α. Μάνεσης έκανε λόγο για «διάχυση» της κρατικής κυριαρχίας²⁵, για αποσύνδεση της εξουσίας «από τους παραδοσιακούς εδαφικούς περιορισμούς»²⁶, για ανταγωνιστικά προς το κράτος ιδιωτικά κέντρα εξουσίας²⁷, για «σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής [που] πολλαπλασιάζονται και γίνονται πολυεπίπεδες»²⁸ και για «το Σύνταγμα [που] μοιάζει να λειτουργεί όλο και περισσότερο ... σαν ένα προϊόν και μέσον πολιτικού συμβιβασμού»²⁹.

Εξάλλου, χωρίς να μπορεί να προβλέψει το εύρος του κοινωνιακού συνταγματισμού που προωθούν, στις μέρες μας, ιδίως οι παγκόσμιου βεληνεκούς ψηφιακές πλατφόρμες, ο Α. Μάνεσης ανέδειξε την προϊούσα ιδιωτικοποίηση όλων των κρατικών λειτουργιών και, ιδίως, της παραγωγής νομικών κανόνων και της δικαιοσύνης, καθώς επίσης την υποκατάσταση της νομιμότητας από την τεχνοκρατική ιδεολογία της αποτελεσματικότητας³⁰. Διαπίστωσε την τάση αυτονόμησης των ιδιωτικών κέντρων εξουσίας³¹ και εντόπισε την επικινδυνότητα της

²² Βλ. Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979*, I, ό. π., σ. 674 επ., ιδίως σ. 698.

²³ Βλ. Α. Μάνεση, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο», ό. π., σ. 579.

²⁴ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, «Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: 'να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο'», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* 4/2015, σ. 417 επ. ιδίως σ. 425..

²⁵ Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό. π., σ. 131.

²⁶ *Idem*, σ. 129.

²⁷ *Idem*, σ. 136.

²⁸ *Idem*, σ. 130.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος...», ό. π., σ. 182-184.

³¹ *Idem*, σ. 184.

χειραγώγησης των μαζών μέσω της «μιντιοκρατίας»³², μολονότι θεωρούσε ευοίωνη και αποτελεσματική την προοπτική «αυτοπεριορισμού» των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης³³. Επιπλέον, ο Α. Μάνεσης διέβλεπε, κατ'ουσίαν, τη διαμόρφωση και την ενδυνάμωση ενός νεφεοδαρχικού «κλήρου», κάνοντας λόγο, αφενός, για την τάση διαμόρφωσης «ενιαίων πρακτικών συμπεριφοράς από τις οποίες παράγεται μία επικρατούσα κοινωνική πρακτική που λειτουργεί ομογενοποιητικά και κανονιστικά ως “κοινή γνώμη”.. που δεν αφήνει κανένα περιθώριο για διαφορετικότητα»³⁴ και, αφετέρου, για τους τεχνοκράτες που «υπηρετ[ούν] το οποιοδήποτε αφεντικό», που «κάν[ουν] πως δεν καταλαβαίν[ουν] ότι η “δουλειά” του[ς] είναι δουλειά, όταν δεν είναι επίσης και δειλία έναντι των κρατούντων» και που «εκδίδ[ονται] σε οποιονδήποτε κρατούντα, αμοιβόμ[ενοι] είτε σε χρήμα είτε σε είδος (οφίκια, συμβούλια, επιτροπές, αποστολές, παράσημα κ.τ.τ.)...»³⁵.

Τέλος, ο Α. Μάνεσης προοικονόμησε τη σύγχρονη ένταση της ρευστοποίησης του συνταγματικού δικαίου, προβάλλοντας την «κρίση του νόμου»³⁶ και των πηγών του δικαίου³⁷, τις «μήτρες του μη κρατικού δικαίου» και την «επαναφορά (οιονεί “αναπαλαίωση”) του εθίμου»³⁸. Υποστήριξε δε, χαρακτηριστικά, ότι «η “απονομικοποίηση” και “αποτυποποίηση” των κανόνων συμπεριφοράς καθιστά ρευστά τα όρια μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας» και οδηγεί σε ανασφάλεια δικαίου, που συνιστά «ιστορική οπισθοδρόμηση»³⁹.

Συμπεράσματα

Οι σημερινοί μετασχηματισμοί της κοινωνίας, του κράτους και του δικαίου υπερβαίνουν τα ιστορικά όρια του έργου του Α. Μάνεση. Πλην όμως, ορισμένες θέσεις του τελευταίου χαράσσουν πολύτιμες κατευθύνσεις στην αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων. Αν έπρεπε να ξεχωρίσω δύο από αυτές τις θέσεις, θα επέλεγα τις θέσεις του Α. Μάνεση για τη διαλεκτική της ιστορίας και την κοινωνική δημοκρατία.

³² Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό. π., σ. 131-134.

³³ *Idem*, σ. 135.

³⁴ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος...», ό. π., σ. 185-186.

³⁵ Βλ. Α. Μάνεση, «Νομική Παιδεία και Πολιτική», in του ιδίου, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, I, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 736 επ., ιδίως σ. 746-747.

³⁶ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος...», ό. π., σ. 180-181.

³⁷ *Idem*, σ. 182.

³⁸ *Idem*, σ. 184.

³⁹ *Ibidem*.

Ειδικότερα, απέναντι σε όσους επιχειρούν να εμφανίσουν τον φιλελευθερισμό ως τον μόνο ιστορικό συνταγματικό ορίζοντα, θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει, επαναλαμβάνοντας τα λόγια του Α. Μάνεση, ότι «εφ'όσον στην κοινωνία υπάρχουν ταξικοί διαφορισμοί και ανταγωνισμοί, αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, Η Ιστορία δεν τελειώνει αλλά προχωρεί διαλεκτικά»⁴⁰, το δε Σύνταγμα, ως «δισυπόστατος φορέας μιας ιστορικής δυναμικής, λειτουργεί συντηρητικά, στον βαθμό που προστατεύει τις κατεστημένες δομές, και προοδευτικά, στον βαθμό που διευκολύνει τη θεσμική εξέλιξη»⁴¹. Για τον Α. Μάνεση, αυτή η θεσμική εξέλιξη δεν σταματά στα κεκτημένα του φιλελευθερισμού. Στοχεύει στην κοινωνική δημοκρατία, η οποία δεν είναι απλώς το συμπλήρωμα αλλά η αναγκαία υπέρβαση της φιλελεύθερης δημοκρατίας που, χωρίς να καταλύει την τελευταία, οδηγεί στην ολοκλήρωσή της⁴². Κατά τούτο, στους σημερινούς θιασώτες του νεοφιλελεύθερου αυταρχισμού και σε όσους νεοσυντηρητικούς εκσυγχρονιστές ανέχονται αυτόν τον αυταρχισμό, ο Α. Μάνεσης θα επαναλάμβανε μάλλον τη θέση που διατύπωσε το 1991: «από την άλογα διαμορφούμενη “τάξη” του νεοφιλελεύθερου υποβόσκοντος ολοκληρωτισμού, προτιμώ την έλλογα διεκδικούμενη “αταξία” μιας ολοένα ανανεούμενης -και προοπτικά κοινωνικής- δημοκρατίας»⁴³.

⁴⁰ Βλ. Α. Μάνεση, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», ό. π., σ. 115.

⁴¹ *Idem*, σ. 141. Βλ. και του ιδίου, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, ό. π., σ. 103 επ..

⁴² Βλ. Α. Μάνεση, «Ο Αλέξανδρος Σβώλος ως Συνταγματολόγος», in του ιδίου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, I*, ό. π., σ. 506 επ..

⁴³ Βλ. Α. Μάνεση, «Πρόλογος...», ό. π., σ. 186.